

W 180. rocznicę wybuchu powstania listopadowego: Udział inżynierów i kartografów armii Królestwa Polskiego w wojnie polsko-rosyjskiej 1830-31

GOTUJ SIĘ DO WOJNY!

W momencie wybuchu powstania listopadowego armia Królestwa Polskiego miała ukształtowaną organizację wojskowych służb topograficznych, które tworzyli dobrze wykształceni inżynierowie i kartografowie. Topografowie polscy korzystali z osiągnięć, jakie przyniósł rozwój kartografii europejskiej po wojnach napoleońskich.

HENRYK BARTOSZEWICZ

W drugim dziesięcioleciu XIX w. upowszechniła się technika sporządzania map na podstawie dokładnych pomiarów astronomicznych i triangulacyjnych, pozwalająca wykonywać szczegółowe zdjęcia sytuacji i rzeźby terenu. W większości państw europejskich unowocześniono wówczas organizację prac pomiarowych i kartograficznych. Przystąpiono także do opracowania dokładnych map. Prace pomiarowe i kartograficzne w trzech mocarstwach Europy Środkowej i Wschodniej zostały scentralizowane i przejęte przez władze wojskowe prawie równocześnie – w Prusach w 1815 r., w Rosji w 1816 r. i w Austrii w 1819 r.

Służby topograficzne armii Królestwa Polskiego zostały zorganizowane na wzór rosyjski, ale z wykorzystaniem tradycji i doświadczeń polskich zarówno z epoki przedrozbiorowej, jak i z okresu Księstwa Warszawskiego. W latach 1815-30 istniały dwie jednostki wojska polskiego zajmujące się pracami pomiarowymi i kartograficznymi: Sztab Kwatermistrzostwa Generalnego z gen. broni Maurycym Hauke na czele i Korpus Inżynierów Wojskowych dowodzony przez gen. bryg. Jana Chrzyciela Malleta. Pierwszej z nich, wzorowanej na analogicznej formacji rosyjskiej, powierzono najpierw delimitację granic nowo utworzonego państwa, a następnie sporządzenie mapy szczegółowej całego kraju. Druga zaś, nawiązująca do

tradycji istniejącego do 1795 r. Korpusu Inżynierów Koronnych, zajmowała się sporządzaniem planów miast i twierdz. Ponadto w ramach Korpusu Inżynierów Wojskowych działało Biuro Topograficzne, utworzone jeszcze w armii Księstwa Warszawskiego, do 1820 r. kierowane przez ppłk. Mikołaja Rougeta, a następnie przez ppłk. Józefa Koriota.

W 1815 r., gdy powstawało Kwatermistrzostwo Generalne i Korpus Inżynierów Wojskowych, kadre tych jednostek stanowili oficerowie doby napoleońskiej, z których część rozpoczęła służbę jeszcze w wojsku Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Oficerowie ci aż do wybuchu powstania listopadowego stanowili wyższą hierarchię kwatermistrzostwa i korpusu. Najwyższy rangą był Maurycy Hauke, dawny konduktor i podporucznik Korpusu Inżynierów Koronnych, legionista, adiutant, później szef sztabu generała Henryka Dąbrowskiego, dowódca obrony Zamościa w 1813 r., ale w okresie Królestwa Polskiego wiernopoddańczo służący wielkiemu księciu Konstantemu.

Spośród oficerów kwatermistrzostwa jeszcze trzech – gen. bryg. Michał Pełczyński, płk Franciszek Valentin d'Hauterive i ppłk Józef Wyszkowski – rozpoczęła karierę w Korpusie Inżynierów Koronnych. Do grona znanych oficerów tej formacji należeli wywodzący się z armii Księstwa Warszawskiego: gen. bryg. Klemens Kołaczkowski, płk Aleksander Alfonse, płk Adam Bojanowicz, płk Fe-

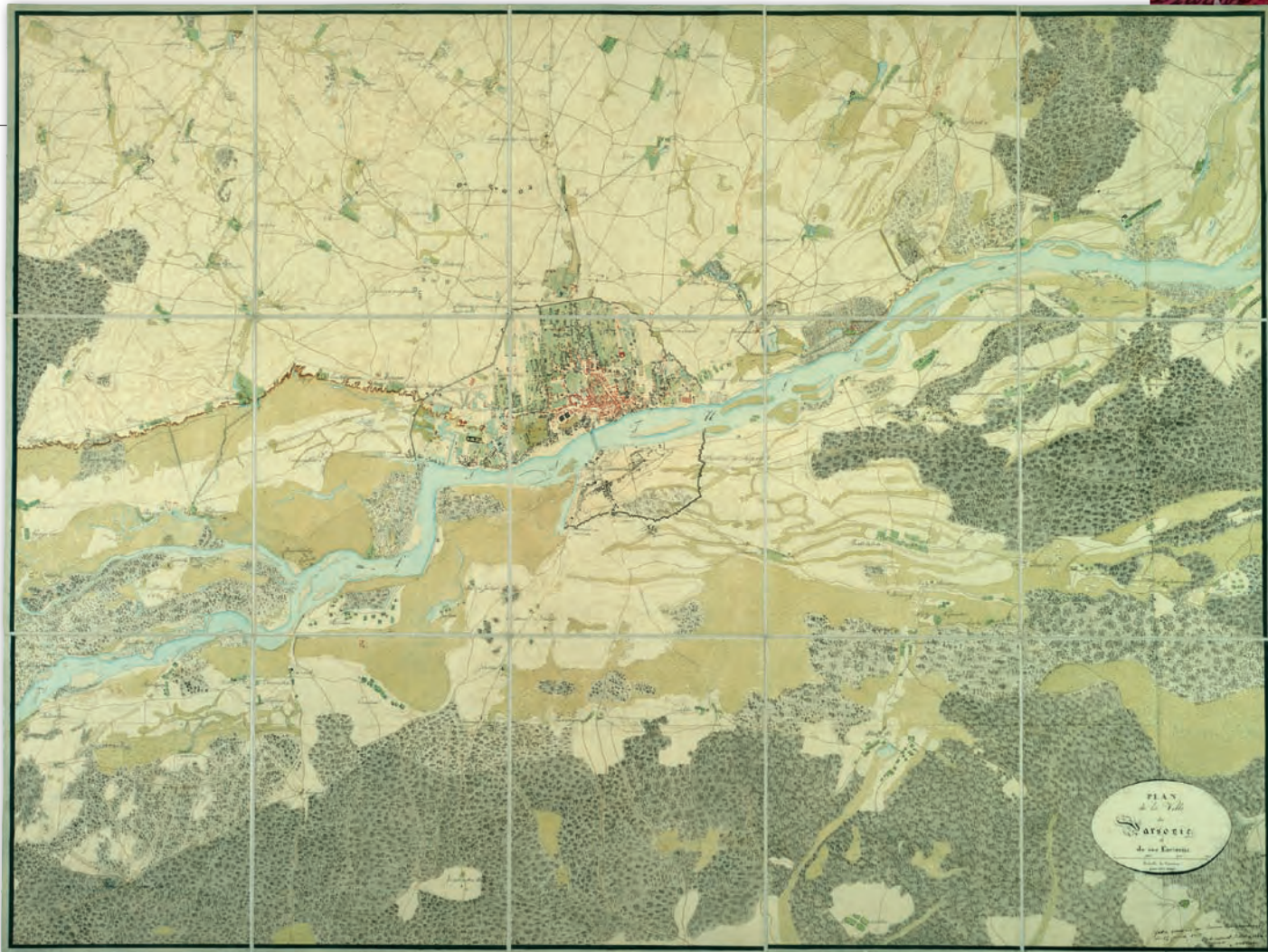
liks Szymanowski, płk Kazimierz Żwan, kpt. Józef Hiż, kpt. Józef Lex i kpt. Ignacy Myslakowski.

Podobny był rodowód kadry oficerskiej Korpusu Inżynierów Woskowych. Z wojsk inżynieryjnych epoki napoleońskiej wywodzili się nie tylko Mallet, Rouget i Koriot, ale także grono młodszych oficerów korpusu, jak porucznicy: Feliks Dunin, Michał Szymanowski, Aleksander Zakrzewski, oraz podporucznicy: Franciszek Starowolski i Teofil Zalewski.

Najwybitniejszymi oficerami kwatermistrzostwa byli pułkownicy Ignacy Prądzyński i Wojciech Chrzanowski, w czasie powstania listopadowego awansowani do stopnia generała dywizji, znakomici dowódcy wojskowi wojny polsko-rosyjskiej 1830-31. Prądzyński, genialny strateg i wybitny teoretyk wojskowy, od 22 stycznia 1815 r. służył w Kwatermistrzostwie Generalnym w stopniu majora. Trzy miesiące później otrzymał awans na stopień podpułkownika i razem z Chrzanowskim, wówczas w stopniu porucznika, został wyznaczony do demarkacji granicy z Prusami na odcinku od Wisły do Warty. W listopadzie 1815 r. sporządził staranną mapę okolic Warszawy. Zachowane dzieło kartograficzne Prądzyńskiego, *Plan des environs de Varsovie entre Gorce, Powązki et Rakowiec*, zostało wykonane w skali około 1:30 000 na arkuszu papieru o wymiarach 54,6 x 36,7 cm wielobarwną techniką rękopiśmienną (AGAD, Zb. Kart. 77-4).

Od maja 1818 r. do lutego 1822 r. Prądzyński był drugim komisarzem delegacji polsko-rosyjskiej w komisji do wytyczenia granicy między Królestwem Polskim a Prusami. Członkiem tej komisji był też Chrzanowski. Na zacho-

1. Mapa Warszawy i okolic, 1815 r., AGAD, KIO 590

wanej rękopiśmiennej mapie delimitacyjnej granicy polsko-pruskiej od wsi Nowy Dwór w powiecie brodnickim do wsi Gola w powiecie wieluńskim, sporządzonej przez oficerów kwatermistrzostwa w 1817 r. w skali około 1:25 000, nie umieszczono nazwisk autorów, ale nie ulega wątpliwości, że Prądzyński i Chrzanowski byli jej współtwórcami (*Carte de la frontière entre la Royaume de Pologne et les États de Prusse*, AGAD, Zb. Kart. 98-1, ark. 1-30 – ark. 6).

Od 1822 r. Sztab Kwatermistrzostwa Generalnego realizował najważniejsze przedsięwzięcie w dziejach kartografii polskiej XIX w. – sporządzenie mapy topograficznej Królestwa Polskiego. W prace pomiarowe i kartograficzne zaangażowana była znaczna część oficerów. Nie znamy kierowników brygad prowadzących poszczególne roboty, ale z całą pewnością w pracach nad mapą uczestniczyli m.in.: A. Bojanowicz, W. Chrzanowski, J. Hiż, płk Marcin Klemonsowski i płk K. Żwan. Natomiast nie brał w nich udziału Prądzyński, którego działalność zawodowa w latach 1823-30 (z przerwą od 26 lutego 1826 r. do 25 marca 1829 r. spowodowaną uwięzieniem

w klasztorze Karmelitów na Lesznie za udział w pracach tajnego Towarzystwa Patriotycznego) była związana z jedną z największych i najnowocześniejszych budowli wodnych w Europie lat 20. i 30. XIX w. – Kanałem Augustowskim.

Prace terenowe nad mapą topograficzną Królestwa Polskiego zakończono w 1828 r. i wówczas podjęto działania zmierzające do wydania tego dzieła. Wysztychowania w miedzi i odbicia 59 arkuszy mapy w ciągu 8 lat, to jest do 1836 r., podjął się malarz i litograf Karol Fryderyk Minter na podstawie umowy zawartej 28 kwietnia 1828 r. z Komisją Rządową Wojny, reprezentowaną przez gen. Hauke. Nie wiemy dokładnie, ile arkuszy mapy i w jakim nakładzie ukazało się przed wybuchem powstania listopadowego. W styczniu 1831 r. według ówczesnego kwatermistrza generalnego armii polskiej gen. Malleta było wrytyowanych 21 arkuszy, przy czym były to głównie rysunki sytuacyjne, natomiast drukiem wydano jedynie kilka arkuszy.

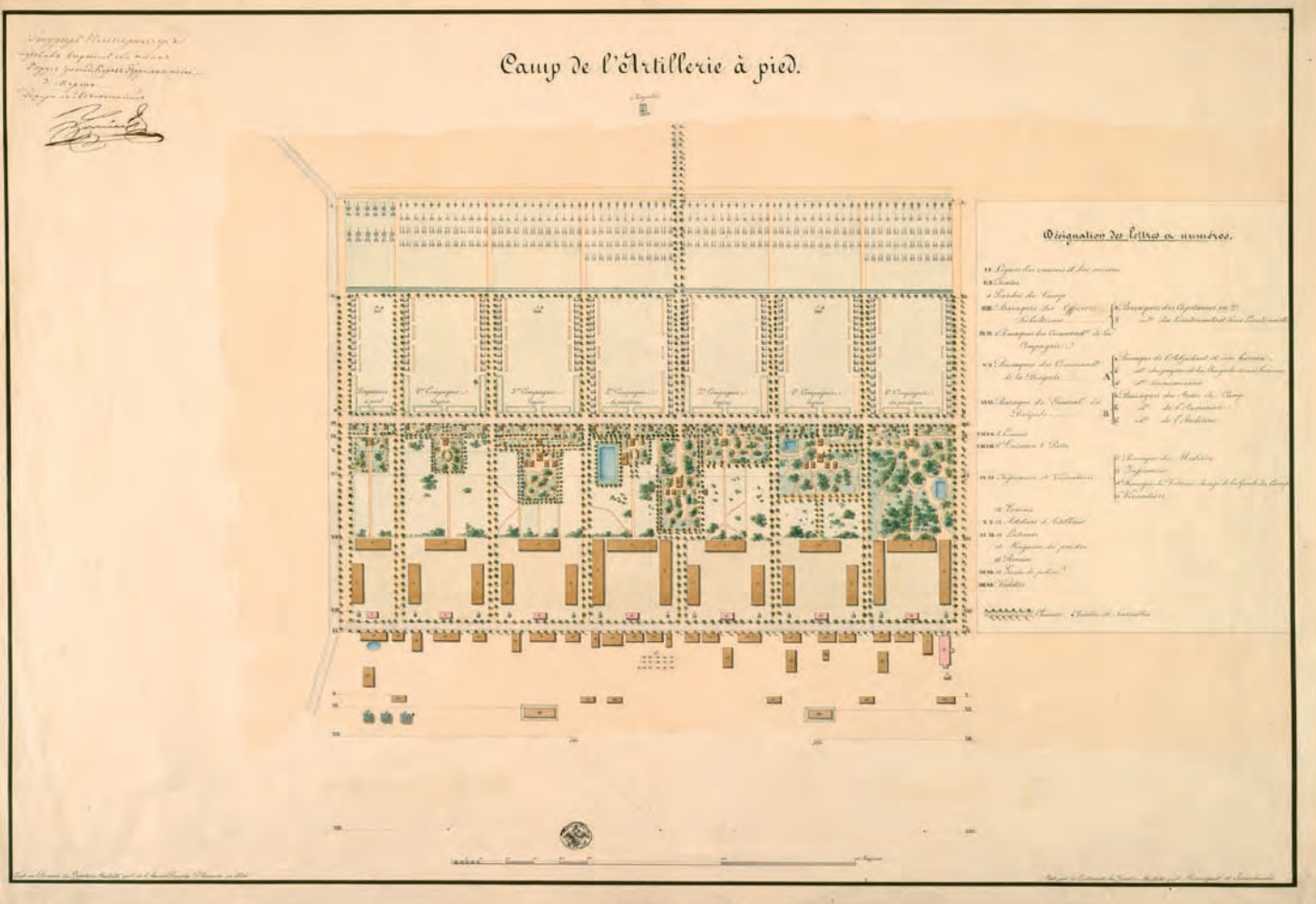
Działalność Korpusu Inżynierów Wojskowych koncentrowała się przede wszystkim na pomiarach i sporządzaniu map wielkoskalowych

twierdz i miast, głównie Warszawy. Za najstarszą zachowaną pracę kartograficzną tej formacji należy uznać *Plan de la ville de Varsovie et de ses environs* z 12 czerwca 1815 r. Wykonał ją dowódca korpusu gen. Mallet wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 107 x 81 cm w skali około 1:29 200 (AGAD, Kartografika z innych Oddziałów, AGAD, 590 – ryc. 1). Najważniejszym dziełem kartograficznym korpusu, a zarazem przełomowym dla rozwoju kartografii warszawskiej, był *Plan miasta stołecznego Warszawy* wymierzony przez oficerów Korpusu Inżynierów w latach 1818 i 1819 i litografowany przez tychże roku 1822. Mapa ta złożona z 9 arkuszy w formacie 51,8 x 41 cm została wykonana techniką litograficzną w skali około 1:4800 (AGAD, Zb. Kart. 77-5, ark. 1-9).

Pośród map wielkoskalowych Warszawy stanowiących wynik działalności pomiarowej i kartograficznej korpusu na uwagę zasługują dwie prace związane z nazwiskiem Koriota. Pierwsza z nich, *Plan ogólny niwelacyjny miasta Warszawy przez podpułkownika Korpusu Inżynierów, Koriota w roku 1825* jest aktualizacją mapy z 1822 r. Natomiast *Plan*

Camp de l'Artillerie à pied.

2. Plan obozu artylerii pieszej koło wsi Powązki, 1830 r., AGAD, Zb. Kart. 56-6, ark. 2

miasta stołecznego Warszawy (...), którego głównym autorem był Koriot, litografowano w 1829 r. Pomiary miasta do tej mapy przeprowadzili oficerowie korpusu: Wincenty Szymanowski, Feliks Dunin, Franciszek Starowolski, Teofil Żeleński i Karol Brochocki, a litografowali ją oficerowie tejże formacji: Dunin, Brochocki, Aleksander Zakrzewski i konduktor inżynier Antoni Waśkiewicz (AGAD, Zb. Kart. 92-5, ark. 1-9). Wszyscy autorzy tych map wielkoskalowych Warszawy wykonanych w latach 20. XIX w. po wybuchu powstania listopadowego uczestniczyli w wojnie polsko-rosyjskiej 1830-31.

Czynności obydwu instytucji wojskowych armii Królestwa Polskiego zajmujących się pracami topograficznymi nie były ściśle rozgraniczone. Korpus Inżynierów nie tylko sporządzał mapy wielkoskalowe stolicy i plany twierdz. Oficerowie uczestniczyli w pomiarach sieci wodnej kraju i wykonywali mapy rzek i kanałów. Ponadto opracowywali mapy średnioskalowe okolic miast i twierdz. Autorem lub współautorem map hydrograficznych (Kanału Augustowskiego) i map topograficznych był szef korpusu Mallet.

Natomiast oficerowie Kwatermistrzostwa Generalnego wykonywali mapy

miast i fortyfikacji. Ignacy Prądzyński uczestniczył w pracach nad planem Torunia, a Feliks Szymanowski brał udział w opracowaniu mapy Warszawy i okolic. Na szczególną uwagę zasługuje trzyraskowy projekt obozu wojskowego koło wsi Powązki z 1830 r. autorstwa oficerów Kwatermistrzostwa: Leona Baranowskiego, Hipolita Dobruchowskiego, Józefa Hiża, Ludwika Hoffmana, Piotra Pongowskiego (Pągowskiego), Józefa Rosengarda, Mikołaja Rzętkowskiego, Tomasza Sługockiego i Kazimierza Twardowskiego, późniejszych uczestników powstania listopadowego (AGAD, Zb. Kart. 56-6, ark. 1-3 – ark. 2: ryc. 2).

Obie formacje topograficzne współdziałały przy opracowaniu i edycji kartografików. Przykładem mogą być mapy Warszawy i okolic. Pierwsza z nich powstała w latach 1819-1820. Autorami części miejskiej byli oficerowie korpusu, a części przedmiejskiej oficerowie kwatermistrzostwa. Zachowały się odbitki litograficzne wykonane w pracowni kwatermistrzostwa w 1820 r. w skali około 1:21 000 (AGAD, Zb. Kart. 86-3, ark. 1-6). Wspólnym dziełem obu służb była także mapa Warszawy i okolic sporządzona w końcu lat 20. XIX w., o większym zasięgu terytorialnym aniżeli ta pierwsza. Znana jest tylko z redukcji w skali około 1:84 000,

litografowanej przez oficerów Kwatermistrzostwa Generalnego Antoniego Chylińskiego, Macieja Markowskiego, Ignacego Mysłakowskiego i Tomasza Polakiewicza (AGAD, Zb. Kart. 86-4 – ryc. 3). Mapy te, przede wszystkim ostatnia, wydana tuż przed wybuchem powstania listopadowego, były wykorzystywane przez oddziały powstańcze, zwłaszcza przez Gwardię Narodową i Straż Bezpieczeństwa podczas przygotowań do obrony stolicy przed wojskami rosyjskimi.

Z całą pewnością możemy stwierdzić, że mimo ułomności w zakresie organizacji służb topograficznych armii Królestwa Polskiego zgromadzono w ich szeregach dobrych specjalistów w zakresie pomiarów i kartowania terenu. Do grona wysokiej klasy fachowców wykształconych w ostatnich latach Rzeczypospolitej Obojga Narodów i w czasach napoleońskich dołączyli absolwenci Korpusu Kadetów w Kaliszu i Szkoły Elementarnej Artylerii i Inżynierów w Warszawie, przekształconej w 1820 r. w Szkołę Aplikacyjną, najwyższą rangą szkołę wojskową w Królestwie Polskim doby konstytucyjnej.

Powstaje pytanie, jak umiejętności i dzieła kartograficzne oficerów Kwatermistrzostwa Generalnego i Korpusu Inżynierów Wojskowych zo-

stały wykorzystane w powstaniu listopadowym. Dowódcy obydwu formacji topograficznych, Hauke i Mallet, niewątpliwie posiadający wysokie kwalifikacje inżynierskie, byli przez swoich podwładnych, zwłaszcza młodszego pokolenia, zdobywających szlify oficerskie po 1815 r., postrzegani jako zaufani księcia Konstantego. Ta opinia wśród młodych oficerów przesądziła o losie pierwszego z nich w momencie wybuchu powstania. Generał Hauke został zabity przez podchorążych 29 listopada 1830 r. o godzinie 20 na Krakowskim Przedmieściu przed Pałacem Namiestnikowskim.

Natomiast niejasne było postępowanie Malleta, który po wybuchu powstania uciekł z Warszawy razem z wojskami księcia Konstantego, a następnie z własnego wyboru, 4 grudnia 1830 r. w Puławach dał się aresztować ppłk. Franciszkowi Piętce. Odesłany do Warszawy szybko pozyskał względy dyktatora powstania listopadowego gen. Józefa Chłopickiego i najpierw 9 grudnia powrócił na swoje dawne stanowisko szefa Korpusu Inżynierów, a 16 grudnia został mianowany kwatermistrzem generalnym, a także wszedł do Rady Wojennej i przewodniczył Komitetowi Artylerii i Inżynierii. Mallet nie spełnił pokładanych w nim nadziei. Ponosi on odpowiedzialność za wybór niewłaściwej koncepcji prac fortyfikacyjnych Warszawy; kolejno odrzucał projekty Chrzanowskiego, Prądyńskiego i Kołaczkowskiego. Ponadto nie zadbał o dostateczne wyposażenie kartograficzne wojska. Mianowany 26 lutego 1831 r. naczelnym wodzem powstania gen. dyw. Jan Zygmunt Skrzynecki odwołał Malleta z zajmowanych stanowisk, pozostawiając mu jedynie funkcje tytularne.

Śród oficerów służb topograficznych najdonioślejszą rolę w powstaniu listopadowym odegrali Prądyński i Chrzanowski. Pierwszy z nich, wezwany przez Chłopickiego, do powstania przystąpił po przybyciu z Augustowa do Warszawy 8 grudnia 1830 r. Otrzymał stanowisko naczelnika gabinetu topograficznego dyktatora. Do czasu bitwy grochowskiej przedstawił dwóm kolejnym dowódcom powstania, Chłopickiemu i Michałowi Radziwiłłowi, kilka planów operacyjnych uderzenia na armię rosyjską, które nie zostały zrealizowane. Od 9 lutego pełnił obowiązki kwatermistrza generalnego, którym formalnie był wów-

czas jeszcze Mallet. Skrzynecki po objęciu dowództwa wojsk powstańczych awansował Prądyńskiego do stopnia pułkownika i wyznaczył kwatermistrzem generalnym. Nowy naczelnik wódz jednocześnie awansował Chrzanowskiego do stopnia pułkownika i mianował szefem sztabu głównego. Obaj pułkownicy należeli do grona najzdolniejszych oficerów czasu wojny polsko-rosyjskiej, lecz nie potrafili ze sobą współpracować, ponieważ różnili się usposobieniem i poglądami oraz wzajemnie się zwalczyli, co ujemnie odbijało się na działaniach wojennych.

Prądyński awansowany najpierw do stopnia generała brygady, a następnie generała dywizji, był człowiekiem wielkiej inteligencji, wybitnym strategiem, autorem błyskotliwych planów wojny z Rosją, tylko w niewielkim stopniu wykorzystanych przez Skrzyneckiego, autorem planu koordynacji działań partyzanckich w Królestwie Polskim, dowódcą zwycięskiej bitwy pod Iganiami (10 kwietnia 1831 r.), a także jednodniowym naczelnym wodzem. Nominację z 14 sierpnia 1831 r. najpierw odrzucił i dopiero na wyraźny rozkaz Rządu Narodowego przyjął ją dwa dni później, a urząd złożył w dniu następnym, wobec niechęci generałów Jana Krukowieckiego i Henryka Dembińskiego. Zaprzepaszczone zostały także ostatnie projekty strategiczne Prądyńskiego

– plan natarcia na główną armię rosyjską i obrony Warszawy z 19 sierpnia 1831 r. i nowy plan obrony stolicy odpowiadający ówczesnemu stanowi fortyfikacji i możliwości obrony miasta z 2 września.

Chrzanowski, także generał brygady i generał dywizji czasu wojny polsko-rosyjskiej, nie był wojskowym zbyt błyskotliwym, ale bardzo pracowitym. Ponadto posiadał wiele zdrowego rozsądku i umiejętności formułowania trafnych opinii. Odegrał znaczącą rolę w zwycięskich bitwach z wojskami rosyjskimi w 1831 r.: pod Wawrem (19 lutego), Dębem Wielkim (31 marca) i Mińskiem (27 kwietnia). Mniej udanym okresem jego działalności powstańczej było sprawowanie funkcji gubernatora wojskowego Warszawy od 18 sierpnia do 6 września. Wówczas Chrzanowski, który był przeciwnikiem wywołania powstania, po raz kolejny zwątpił w celowość wojny z Rosją i nie poczynił żadnych przygotowań do obrony stolicy.

Kształtowana w latach 1815-30 organizacja wojskowych służb topograficznych przetrwała powstanie listopadowe. Podczas wojny z Rosją zapotrzebowanie wojska polskiego w mapy powierzono Kwatermistrzostwu Generalnemu. Jednocześnie popełniono błąd, mianując kwatermistrzem generalnym

3. Plan Warszawy i okolic, 1829 r., AGAD, Zb. Kart. 86-4

Atlas DE CARTES ET DE PLANS

pour
SERVIR À L'INTELLIGENCE

de
l'Histoire de l'insurrection du peuple polonais

par
M. SPAZIER.

LEIPSIK, chez l'auteur.
1833.

4. Strona tytułowa Atlasu map i planów służących zrozumieniu historii powstania narodu polskiego, 1833 r., AGAD, KIO 669, k.1

Malleta, który nie należał do entuzjastów powstania. Jednym z najbardziej karygodnych zaniedbań, jakich dopuścił się na tym stanowisku, było niewykorzystanie do działań wojennych odbitych już arkuszy mapy topograficznej Królestwa Polskiego, obejmujących części województwa lubelskiego i mazowieckiego, na których terenie toczyły się walki w wojnie polsko-rosyjskiej. Radykalnej poprawie funkcjonowania kwatermistrzostwa nie sprzyjało jednocześnie mianowanie kwatermistrzem Prądzyńskiego, a jego dawnego podwładnego Chrzanowskiego – szefem sztabu.

Brak map i nieściśłość tych, którymi wojsko polskie się posługiwało, utrudniały prowadzenie działań militarnych. Wykorzystywano najczęściej wcześniejsze kartografika pruskie i austriackie, głównie autorstwa Fryderyka B. Engelhardta, Antona Mayera von Heldensfelda i Nordmanna. Podczas wojny polsko-rosyjskiej 1830-31 używano także map dróg sporządzanych przez Kwatermistrzostwo Generalne przed wybuchem powstania. Jednakże wszystkie te opracowania były niewystarczające. Brak dokładnych map uniemożliwiał oficerom sztabu przynoszącym rozkazy nanoszenie marszrut. Między innymi z tego powodu zawiódł manewr generała Zygmunta Stryeńskiego podczas walk pod Iganiami.

Poprawa zaopatrzenia sztabu głównego w materiały kartograficzne nastąpiła w okresie kierowania Kwatermistrzostwem Generalnym przez Prądzyńskiego. Wydelegowany do poszukiwania map kpt. Daniel Tolkmith zabrał w kwietniu 1831 r. na użytek wojska polskiego mapy ze zbiorów księcia Konstantego. Prze-

jęto także pozostawione w Warszawie mapy ze zbioru rosyjskiego generała Piotra Danneberga. Bardzo krytycznie oceniał Prądzyński wyrytowane do połowy 1831 r. przez Mintera sekcje mapy topograficznej Królestwa Polskiego. Domagał się nawet odebrania Minterowi oryginału mapy i oddania go do dyspozycji szefa litografii polowej mjr. Lexa.

Kwatermistrzostwo Generalne, kierowane kolejno przez Prądzyńskiego, Klemensowskiego,

Kołaczkowskiego i ponownie przez Prądzyńskiego, mimo różnego rodzaju trudności, funkcjonowało sprawnie. W zasadzie nie zachowały się żadne oryginalne prace kartograficzne z okresu powstania listopadowego sporządzone przez polskich topografów wojskowych. Z wydawnictw kartograficznych kwatermistrzostwa z 1831 r. można wymienić jedynie mapę okolic Grochowa w skali około 1:21 000, sporządzoną najprawdopodobniej na podstawie wcześniejszych zdjęć. Odbita została przez mjr. Lexa w litografii polowej, pod którą to nazwą w czasie wojny polsko-rosyjskiej pracował zakład litograficzny kwatermistrzostwa. Dwa egzemplarze tej mapy, różniące się wykonaniem, do 1939 r. znajdowały się w papierach płk. Klemensowskiego przechowywanych w warszawskim Archiwum Akt Dawnych i zaginęły w czasie wojny.

W litografii polowej w 1831 r., oprócz jej szefa mjr. Lexa, pracowali znakomici topografowie, autorzy wielu map sporządzonych w okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej, między innymi: kpt. Ignacy Mysłakowski, kpt. Maciej Markowski, ppor. Leon Baranowski i ppor. Aleksander Drac. W kwatermistrzostwie sporządzano także ręczne kopie niezbędnych map i planów. W papierach Klemensowskiego znajdowały się kopie mapy okolic Ostrołęki zaginione po 1939 r. Oficerowie kwatermistrzostwa podczas wojny polsko-rosyjskiej dokonywali rozpoznania topograficznych. Na przykład w lutym 1831 r. prowadzono rozpoznanie wzdłuż Bugu od Wyszkowa do Nuru. Rekonesanse, przynajmniej częściowo, zastępowały mapy topograficzne.

Nowym obszarem działania kwatermistrzostwa były wywiady strategiczne. Oficerowie tej formacji nie posiadali w tym zakresie stosownego wykształcenia i doświadczenia, ponieważ wywiady w latach 1815-30 należały do zakresu kompetencji Kwatery Głównej. Zespołem wywiadów do maja 1831 r. kierował topograf wojskowy płk Żwan. W tym czasie funkcjonowanie tego zespołu pozostawiało wiele do życzenia. Dopiero, gdy dział ten objął gen. Józef Załuski, służba wywiadowcza wojska polskiego zaczęła funkcjonować sprawnie i skutecznie. Wybitnym specjalistą w tym zakresie okazał się mjr. Mikołaj Rzętkowski, współautor przedpowstaniowego projektu obozu wojskowego na Powązkach z 1830 r. Doskonale wykonywał on powierzone mu zadania. Codziennie, a czasami nawet kilka razy dziennie przekazywał do Głównej Kwatery informacje o przedsięwzięciach rosyjskich oddziałów.

Informacji na temat działalności polskich służb topograficznych w czasie wojny z Rosją dostarczają także kartografika, które powstały bezpośrednio po upadku powstania listopadowego, najprawdopodobniej na podstawie prac rękopiśmiennych sporządzanych w latach 1830-31 (map, planów bitew, opisów marszów oddziałów wojsk i toczonych walk). Dziełem najcenniejszym i najbardziej kompletnym jest *Atlas de cartes et de plans pour servir à l'intelligence de l'histoire de l'insurrection du peuple polonais* [*Atlas map i planów służących zrozumieniu historii powstania narodu polskiego*] wydany w Lipsku w 1833 r., sporządzony na podstawie materiału opisowego i kartograficznego, który wydawca atlasu Richard Otto Spazier otrzymał od polskich generałów i oficerów Kwatermistrzostwa Generalnego oraz Korpusu Inżynierów Wojskowych, uczestników wojny polsko-rosyjskiej 1830-31 r., przebywających po upadku powstania listopadowego na emigracji, wśród których prawdopodobnie byli gen. Wojciech Chrzanowski i płk Adam Bojanowicz. Atlas składa się z karty tytułowej (ryc. 4), dokumentu dotyczącego obrony Warszawy i 10 map. Zachowany w zbiorach kartograficznych Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie egzemplarz *Atlas de cartes et de plans*, stanowiący podstawę reprintu załączonego jako dodatek specjalny do bieżącego numeru GEODETA, jest dziełem unikatowym w Polsce.

DR HENRYK BARTOSZEWICZ